

σὲ ὅλα πιὸ ἀδύνατοι ἀπ' αὐτά, καὶ ἡ δημιουργικὴ τέχνη ἦτανε βέβαια ἱκανὴ νὰ τοὺς βοηθήῃ νὰ βρῶσκειν τροφή, ὕστεροῦσε ὅμως στὸν πόλεμο μὲ τὰ θηρία. Γιατὶ δὲν εἶχανε δὲ ἀκόμα τὴν πολιτικὴν τέχνην, ποὺ μέρος τῆς εἶναι ἡ πολεμικὴ. Ἄρχισαν λοιπὸν νὰ μαζεύωνται καὶ νὰ βρῶσκειν τὴ σωτηρία τοὺς χτίζοντας πόλεις. Κάθε φορὰ ὅμως ποὺ μαζεύονταν, ἀδικούσανε ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ἐπειδὴ δὲν εἶχανε τὴν πολιτικὴν τέχνην, ἔτσι ποὺ πάλι σκορπίζονταν καὶ τοὺς εὗρισκε ἡ καταστροφή. Ὁ Ζεὺς λοιπὸν φοβήθηκε γιὰ τὸ γένος τοὺς, μὴ χαθῆ σὺθέμελο, στέλνει τὸν Ἑρμῆ νὰ φέρῃ στοὺς ἀνθρώπους τὴν αἰδωσύνην καὶ τὸ δίκαιο, γιὰ νὰ συντρέξουν αὐτὰ νὰ γίνῃ τάξις μέσα στὶς πόλεις καὶ οἱ δεσμοὶ τῆς φιλίας. Ρωτᾷ λοιπὸν ὁ Ἑρμῆς τὸ Δία, μὲ ποιὸν τρόπο νὰ δώσῃ στοὺς ἀνθρώπους τὸ δίκαιο καὶ τὴν αἰδωσύνην. Νὰ τὰ μοιράσω κ' ἐγὼ, ὅπως μοιράστηκαν οἱ τέχνες; Καὶ μοιράστηκαν μ' αὐτὸν ἔδω τὸν τρόπο. Ἐνας ἔχει τὴν ἰατρικὴν καὶ ἀρκεῖ γιὰ πολλοὺς ἀνίδεους· ἔτσι καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ ἔχουνε τέχνες. Καὶ τὸ δίκαιο λοιπὸν καὶ τὴν αἰδωσύνην, ἔτσι νὰ τὰ βάζω μέσα στοὺς ἀνθρώπους ἢ νὰ τὰ μοιράσω σὲ ὅλους; Σὲ ὅλους, εἶπε ὁ Ζεὺς, καὶ ὅλοι νὰ μεταλάβουνε, γιατί δὲν θὰ γίνουνε πόλεις ἂν μετέχουνε σ' αὐτὰ λίγοι, ὅπως στὶς ἄλλες τέχνες. Καὶ βάλε νόμον ἀπὸ μένα, ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ μεταλάβῃ αἰδωσύνην καὶ δίκαιο, αὐτὸν νὰ τὸν σκοτώνουν, γιατί εἶναι ἀρρώστεια γιὰ τὴν πόλιν.

»Ἐτσι λοιπὸν, Σωκράτη, καὶ γι' αὐτὴν τὴν αἰτία καὶ οἱ ἄλλοι ἀνθρώποι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἱκανότητα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἢ σὲ ἄλλη καμμιά τέχνη, πιστεύουν, πὼς λίγοι μποροῦν νὰ δώσουν συμβουλή, καὶ ἂν κανεῖς, ποὺ εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λίγους, τοὺς συμβουλεύσῃ δὲν τὸν ἀνέχονται, ὅπως σὺ ὁ ἴδιος λές. Καὶ πολὺ σωστά, κατὰ τὴ γνώμη μου. Ὅταν ὅμως μαζεύωνται γιὰ νὰ βουλευθοῦν γιὰ τὴν πολιτικὴν ἱκανότητα, αὐτὴν ποὺ πρέπει ὀλόκληρη νὰ στηρίζεται στὴ δικαιοσύνη καὶ στὴ σωφροσύνη, πολὺ σωστά ἀνέχονται κάθε πολίτη, γιατί στὸν καθένα ἀρμόζει νὰ μεταλαβαίνη ἀπ' αὐτὴν τὴν ἱκανότητα, ἀλλιῶς δὲν θὰ ὑπάρχουνε πόλεις. Αὐτὴ, Σωκράτη, εἶναι ἡ αἰτία γι' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα».

Καὶ συνεχίζει ὁ Σπένσερ. Τὰ ζῶα, ἐπειδὴ κινοῦνται ἀφ' ἐαυτοῦ τους καὶ μποροῦν νὰ χοῦν εὐρὺν κύκλον δράσης, κινδυνεύουν λιγώ-

τερο ἀπὸ τὰ φυτὰ καὶ τοὺς κατώτερους ὀργανισμούς, πού εἶναι δεμένα στὸ χῶμα. Αὐτὰ ἐδῶ ἔχουν στενὸ κύκλο γιὰ νὰ δράσουν καὶ νὰ ἐπιζητήσουν τὴν τροφή τους. Τὸ δριμὺ ψῦχος τὰ μαραίνει, ἡ μεγάλη ἀνομβρία τὰ ξεραίνει, ἐνῶ τὰ ζῶα μποροῦν καὶ προφυλάσσονται. Ὁ ἄνθρωπος πάλιν εἶναι ὀπλισμένος μὲ τόσες ἱκανότητες, ὥστε δὲν ἔχει κἀν ἀνάγκη νὰ προσαρμοσθῇ στὸ περιβάλλον, ὅπως τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα. Ἀπεναντίας, ἔχει τὴ δύναμιν ἢ ἀναπροσαρμογῆ τὸ περιβάλλον πρὸς τὶς ἀνάγκες του, καὶ μάλιστα ἀξιοθαύμαστα. Καὶ ὅσο τελειότερη ἡ ἀρμονία τῶν ἐσωτερικῶν μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς ὄρους, τόσο τελειότερη εἶναι ἡ ζωὴ. Τὴ ζωὴ μάλιστα ὁ Σπένσερ τὴν ὀρίζει «ὡς συνεχῆ προσαρμογὴ τῶν ἐσωτερικῶν πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς ὄρους». Γιὰ τὸν ἄνθρωπον ἰσχύει περισσότερο ἢ ἀντιπροσαρμογὴ τοῦ περιβάλλοντος πρὸς τὶς ἀνάγκες του. Αὕτῃ ἔγινε μὲ τὴν ἀκατάπαυστη ἐξέλιξη καὶ διαφοροποίησι τῶν ἱκανοτήτων, τῶν ἐμφύτων ἐνεργειῶν καὶ τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρώπου. Κυριώτατα μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία ἔγινε καὶ γίνεται ἡ λογισμένη ἐκμετάλλευσι, ἀντιπροσαρμογὴ τοῦ περιβάλλοντος πρὸς τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ συμπέρασμα ὅλων αὐτῶν εἶναι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἂν θέλῃ νὰ κυριεύσῃ τελείως τὸ περιβάλλον του καὶ ν' ἀποφύγῃ τοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους, πρέπει ν' ἀναπτύξῃ, ὅσο γίνεται, τὶς ἐμφυτεῖς ἱκανότητές του. Τὸ πρῶτον λοιπὸν ἠθικὸν αἶτημα εἶναι ἡ ἀνάπτυξι καὶ διαφοροποίησι τῶν ἱκανοτήτων τῆς ζωῆς, γιὰ τὴν αὐτοσυντήρησι καὶ τὴν παρακόλουθι εὐδαιμονία ἔρχονται ἀπὸ τὸ συντονισμὸ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ὄρων τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο μέσον πρὸς διατήρησι τῆς ζωῆς, καὶ μάλιστα σπουδαιότερον. Τοῦτο εἶναι ἡ κοινωνία, ὁ σύνδεσμος, ὁ συνεταιρισμὸς πολλῶν ἀτόμων καὶ πολλῶν δυνάμεων. Καὶ τὸ μέσον αὐτό, αὕτῃ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Σπένσερ, τὸ συναντᾶμε παντοῦ, ὅπου ὑπάρχει ζωὴ, ἀπὸ τὰ κατώτατα ὡς τὰ ἀνώτατα εἶδη τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ «κοινωνία» ἢ μᾶλλον ὁ «συναγελασμὸς» αὐτὸς ἔχει σκοπὸν τὴν αὐτοσυντήρησι τῆς ζωῆς, μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις πού ἔχει καὶ διαθέτει ἐναντίον τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων καὶ ἐπιδράσεων. Ὅτι δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ ἡ ἀτομικὴ ζωὴ, τοῦτο τὸ πετυχαίνει ἡ συλλογικὴ, ὅλα μαζὶ τὰ ἄτομα. Ἄν τώρα, κατὰ τὸν ὀμαδικὸν αὐτὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς θυσιάζονται μερικὰ ἄτομα τοῦτο

δὲν ἔχει σημασία. Ἡ κοινωνία μάλιστα ἐκείνη ποὺ ἔχει ἄτομα θυσιαζόμενα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ συνόλου, αὐτὴ εἶναι ἰσχυρότερη, συνεπῶς αὐτὴ καὶ θὰ νικήσῃ, δηλαδή θὰ αὐτοσυντηρηθῇ. Πρέπει νὰ σημειώσωμε, ὅτι μέσα σ' αὐτὲς τὶς σκέψεις, ὑπάρχει κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγγλικῆς νήσου καὶ τῆς ἱστορίας της.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται ὁμως ἐδῶ εἶναι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργηθοῦν φαινόμενα αὐτοθυσίας, ἐφ' ὅσον τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντηρησίας εἶναι ὁ κύριος βασικὸς νόμος. Εἶναι φανερόν, ὅτι γίνεται ἐδῶ ἀπὸ τὸ Σπένσερ ἓνα ἀδικαιολόγητο πῆδημα τῆς λογικῆς. Ἀλλὰ ἄς προχωρήσωμε στὴν ἐκθεση τῆς θεωρίας. Εἶναι βέβαια γεγονός, λέγει ἡ θεωρία, ὅτι ὅλες οἱ κοινωνικὲς ὁμάδες προῆλθαν κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διατηρηθῇ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Ἀρχικὰ δηλαδή οἱ κοινωνίες δὲν ἦταν παρὰ μέσον πρὸς διατήρηση τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ πολλὲς φορές παρόμοια μέσα μεταβάλλονται σὲ σκοπούς. Ὅσο ὑποχωρεῖ ὁ ἐγωϊσμός, ποὺ ἦταν αὐτοσκοπὸς τῆς ζωῆς, καὶ ὅσο μεγαλώνει ἡ φιλαλληλία, τόσο ἰσχυρότερη γίνεται ἡ ὁμάδα. Τόσο ὁμως ἀσφαλέστερη γίνεται καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, δηλαδή τοῦ μέλους τῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὸν ἐγωϊσμό, ποὺ εἶναι φυσικὸ γεγονός, μεταπηδάει ἡ ζωὴ πρὸς τὴ φιλαλληλία, ποὺ δὲν εἶναι φυσικὸ γεγονός. Κι' ἐδῶ τὸ πῆδημα τῆς λογικῆς τοῦ Σπένσερ εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερο. Ἐπισημαίνομε ὁμως ἀπλῶς καὶ αὐτὸ τὸ σημεῖο, καὶ θὰ τὸ κρίνωμε ὕστερα.

Ἡ θεωρία λέγει, ὅτι ὁποῖος ἀμφιβάλλει γι' αὐτό, ὅτι δηλαδή ἡ ζωὴ μεταπηδάει ἀπὸ τὸν ἐγωϊσμό στὴ φιλαλληλία, ἄς ρίξῃ ἓνα βλέμμα στὴν ἱστορία καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ποὺ κι' αὐτὴ ἐπιχυρώνει τὸ πρᾶγμα. Τί γίνεται δηλαδή μέσα στὴν ἱστορία; Ἀρετὲς θεωροῦνται στὴν ἀρχὴ μόνον οἱ ιδιότητες ποὺ ἔχουν ἀξία γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῶν ζώων καὶ τῶν ἐχθρικών γειτόνων. Πρωταρχικὴ ἀρετὴ μέσα στὴν πάλῃ τῆς ζωῆς ἦταν ἡ ἀνδρεία. Ἐδῶ εἶναι τὸ τρίτο σημεῖον, ὅπου ὁ Σπένσερ εἶναι ἀσυνεπὴς μὲ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῆς θεωρίας του γιὰτὶ μιλάει γιὰ ἀρετὴ, δηλαδή περὶ ἠθικοῦ γεγονότος, ἐνῶ ἀρχισε μὲ φυσικὰ γεγονότα καὶ αὐτὰ δέχθηκε ὡς πρωταρχικά. Ὅπωςδήποτε, δεύτερη ἀρετὴ κατὰ σειρὰν ἀξίας εἶναι ἡ ἐπιδεξιότητα, γιὰτὶ αὐτὴ προσκομίζει στὴν ὁμάδα πολλὴ τροφή

ἀπὸ τὸ κυνήγι. Τρίτη ἀρετὴ εἶναι ἡ πονηρία, ποὺ παγιδεύει τὸν ἐχθρό, κ' ἔτσι σώζει τὴν ὁμάδα ἀπὸ κίνδυνο ἢ καὶ βέβαια καταστροφή. Κ' ἔτσι ἔρχονται κατὰ σειράν ἀξίας οἱ ἄλλες ιδιότητες, ποὺ συντείνουν στὴ διατήρηση τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς. Ἐδῶ εἶναι τὸ τέταρτο σημεῖο, ὅπου ἡ θεωρία τοῦ Σπένσερ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς βάσεις της, γιατί ἐνῶ αὐτὲς ἦταν φυσικὲς, τώρα ἔχομε ἐδῶ ἀξιολογικὴ κλίμακα τῶν «ἀρετῶν». Ἀπὸ τὴ βιολογία μεταπηδοῦμε στὴν ἀξιολογία δίχως κανένα μεθοδικὸ δικαίωμα.

Ἀλλὰ ἄς προχωρήσωμε, γιατί ὑπάρχει καὶ ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση τῆς ζωῆς. Οἱ ἰκανότητες ποὺ ἀφοροῦν μόνον τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο, χωρὶς τὴ σχέση του μὲ τὸ σύνολο καὶ τὴ ζωὴ του, στὴν ἀρχὴ δὲν ἐκτιμῶνται καθόλου ὡς ἀρετὲς, ἀκριβῶς γιατί δὲν συντείνουν στὸ συμφέρον τῆς ὁμάδας. Ὡς ἐδῶ φθάνει τὸ πρῶτο στάδιο τῆς ζωῆς, κ' ἀπ' αὐτὸ περνοῦνε ὅλες οἱ κοινωνίες. Τὸ δεύτερο στάδιο, ὁ Σπένσερ τὸ ὀνομάζει στρατιωτικόν. Ἐχομε κ' ἐδῶ τὰ ἴδια φαινόμενα, ἡ σχέση δηλαδὴ τοῦ ἀτόμου μὲ τὸ σύνολο εἶναι ἡ ἴδια. Ἀλλὰ γίνεται τώρα τὸ ἄτομο σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ φιλάλληλο. Καὶ ἡ ἐξέλιξη προχωρεῖ. Στὴ θέση τῶν μικρῶν ὁμάδων εἶναι τώρα οἱ μεγάλες, δηλαδὴ τὰ ἔθνη, οἱ λαοί. Κι' αὐτὰ ἀναπτύσσουν κοινωνικὴ ζωὴ μεγαλύτερη, δηλαδὴ συνθετώτερη ἀπὸ τὶς πρῶτες ὁμάδες τῆς ζωῆς. Οὔτε τώρα ὅμως ἀλλάζει ἡ σχέση τῶν ὁμάδων συναμεταξύ των, εἶναι καὶ τώρα δυναμικὴ. Ὡπλισμένα τώρα τὰ ἔθνη ὅσο γίνεται τελειότερα μὲ τὰ μέσα ποὺ ἐφευρίσκουν, κινούμενα ἀπὸ τὰ ἴδια ἔνστικτα τῆς βίας καὶ αἰμοβορίας, θεωροῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο θανάσιμο ἐχθρό, καὶ χρησιμοποιοῦν κάθε εὐκαιρία γιὰ νὰ χτυπήσουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο.

Ἀλλὰ τὸ παράδοξο εἶναι τώρα, ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν πολέμων, ποὺ ἀνοίγονται μεταξὺ τῶν ἔθνῶν, εἶναι ἀρνητικὸ καὶ γιὰ τοὺς νικητὲς. Ἐχουν ὅμως καὶ τὴ θετικὴ τους ὕψη οἱ πόλεμοι αὐτοί, γιατί οἱ νικητὲς ἀποχτοῦν ἰσχυρότερο αὐτοσυναίσθημα ζωῆς, καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ δίνει παντοδυναμία στοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἔθνῶν. Οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοὶ τῶν ἔθνῶν ἔχουν τὶς ἴδιες ἀρετὲς μὲ τοὺς φυλάρχους, τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν μικρῶν ὁμάδων. Κι' ἀπ' ἐδῶ φαίνεται, ὅτι ὁ Σπένσερ ἐκφράζει κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγγλικῆς αὐτοκρατορίας. Δημιουργεῖται τώρα ἓνα εἶδος συναίσθημάτων ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρὶν. Αὐτὰ δὲν εἶναι οὔτε ἐγωϊστικά

οὔτε φιλάλληλα, ἀλλὰ μικτά. Ὁ Σπένσερ λέγει, ὅτι ἓνας πού ἐπιζητεῖ τῆ δόξα καὶ τὶς τιμὲς δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζεται ἐγωϊστής, γιατί ὅλες του οἱ πράξεις ἀποβλέπουν στὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ οὔτε φιλάλληλος εἶναι αὐτός, γιατί δίχως τὴ φιλοδοξία ποτὲ δὲν θὰ ἔκανε αὐτὲς τὶς πράξεις, τοὺς ἡρωϊσμούς.

Καὶ τώρα γίνεται τὸ μεγαλύτερο λογικὸ πῆδημα ἀπὸ τὸν Σπένσερ: αὐτὰ τὰ συναισθήματα τῆς φιλοδοξίας καὶ φιλοτιμίας, τὸ ἐνορημάτα μᾶλλον αὐτά, ἂν τὰ γενικεύσωμε, φθάνομε σ' ὅ,τι ὀνομάζομε ἠθικὴ συνείδηση. Γιατί καὶ πῶς; Ὁ φιλόδοξος καὶ φιλότιμος φοβᾶται νὰ προβῆ σὲ πράξεις πού θὰ τοῦ μειώσουν τὴ δόξα καὶ τὴν τιμὴν στὴ γνώμη τῶν ἄλλων, ἔστω κι' ἂν εἶναι βέβαιος, ὅτι οἱ κακές του πράξεις δὲν θὰ γίνουν γνωστὲς σὲ κανένα. Δηλαδή, ἡ τάση τοῦ ἐγωϊσμοῦ συγκρούεται μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς καλῆς φήμης μέσα στὴν κοινωνία. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως οἱ σχέσεις τῶν λαῶν διαφορίζονται ἀκόμα περισσότερο, οἱ λαοὶ ἐπικοινωνοῦν φιλικώτερα. Κ' ἐδῶ ἔχομε καινούργιο ἄλμα τῆς λογικῆς τοῦ Σπένσερ, γιατί ἡ φιλία εἶναι ἠθικὴ καὶ ὄχι φυσικὴ ἔννοια. Ἐνῶ ἀρχικὰ ὁ ξένος ἦταν ὁ ἐχθρός, τώρα χωρίζεται ὁ ξένος ἀπὸ τὸν ἐχθρό. Ὁ ξένος ἀποκτᾶ ἀπαράβαρα δίκαια, πού κωδικοποιοῦνται στὴν ἔννοια τῆς φιλοξενίας, καὶ δημιουργεῖται ὁ θεὸς τῶν ξένων, ὁ Ξένιος Ζεὺς. Ὁ ξένος γίνεται ἔμπορος.

Ἡ ἐμπορικὴ σχέση μεταξὺ τῶν λαῶν, ὅσο ὑλικὴ κι' ἂν εἶναι, εἶναι ἡ σπουδαιότερη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἠθικὴ πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας. Εἶναι δηλαδή καὶ γιὰ τὸ Σπένσερ ἡ ἠθικὴ ἀπλὸ ἐπιφαινόμενο, ἐπίπλασμα τῆς ζωῆς, τὸ πρωτόπλασμα τῆς εἶναι ἡ ἐμπορικὴ σχέση. Κ' ἐδῶ μιλάει τὸ πνεῦμα τῶν ἀγγλικῶν νήσων ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Σπένσερ. Ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐμπορικῆς ἰσορροπίας εἶναι ἡ ἠθικὴ πρόοδος. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος νὰ δείξωμε, πόσο βαρεῖα πλάνη εἶναι νὰ πιστεῦν κανεὶς, ὅτι ἡ ὑλικὴ ἰσορροπία εἶναι πρωτογενὲς καὶ ἡ πνευματικὴ δημιουργία δευτερογενὲς φαινόμενο. Ἀργότερα θὰ δείξωμε τὴ σχέση μεταξὺ οικονομίας καὶ πνεύματος. Ὅπως ὅμως, ὅ,τι δὲν πρόσεξε οὔτε ὁ Σπένσερ εἶναι τοῦτο: ὅτι καὶ ἡ ὑλικὴ ἰσορροπία καὶ ἡ ἐμπορικὴ ἐμπιστοσύνη εἶναι ἀπ' ἀρχῆς πνευματικὸ γεγονός, καὶ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἰσορροπήσῃ, ἔστω καὶ ὑλικά, ἡ ζωὴ, ἂν δὲν τὴν συνοδεύῃ ἓνα πνεῦμα. Πόσο τοῦτο ἀληθεύει καὶ πόσο ἐπαλη-

θεύεται ἀπὸ τὴν ἱστορία, εἶναι πράγμα αὐτονόητο. Ἄλλὰ καὶ ἡ προϊστορία ἀκόμα τὸ ἐπιβεβαιώνει, γιατί ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἑξαίσιμα ἔργα τέχνης, πὺ τὴν ὁμορφιά τους τὴν ζηλεύει κάθε σημερινὸς καλλιτέχνης.

Ὡπσοδήποτε ἡ ἐμπορικὴ σχέση, συνεχίζει ὁ Σπένσερ, γίνεται ἀπρόσωπη, καὶ ἔτσι ὁ κύκλος τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου εὐρύνεται καταπληκτικά. Μὲ τὸ ἐμπόριο δημιουργοῦνται σχέσεις καθαυρὰ πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς καὶ μάλιστα μεταξὺ ἀνθρώπων πὺ ποτὲ ὁ ἕνας δὲν ἀντίκρουσε τὸν ἄλλον, μὲ τὴν ἀπλή ἀλληλογραφία, πὺ ἀναπτύσσει τὴν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη. Ἐπίσης, κάθε ἐμπόρευμα πὺ περνάει τὰ σύνορα ἀλλὰ καὶ κάθε πληρωμὴ πὺ γίνεται γι' αὐτό, εἶναι καὶ ἕνας ἠθικὸς δεσμὸς, εἶναι καὶ ἕνα βῆμα πὺ ὀδηγεῖ τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν ἄγρια κατάστασι τῶν δύο πρώτων σταδίων, τοῦ κνηγετικοῦ καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ, πρὸς τὴ μελλοντικὴ ἐποχὴ, πὺ κατ' ἀνάγκη θὰ εἶναι ἐποχὴ εἰρήνης, ὅπως οἱ ἄλλες ἦταν κατ' ἀνάγκη ἐποχὲς πολέμου. Ἀποτελεῖ τραγικὴ εἰρωνεία γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Σπένσερ, ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς τεχνικῆς, πὺ τόσο τὴν ἐξύμνησε ὁ ἴδιος, εἶναι ἡ ἐποχὴ ἐξοντωτικοῦ πολέμου καὶ ὄχι εἰρήνης, γιατί ποτὲ ὡς τώρα στὴν ἱστορία δὲν ἔγιναν τόσα καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐγκλήματα, ὅσα ἔγιναν καὶ γίνονται σήμερα μὲ τὰ μέσα τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς τεχνικῆς.

Καὶ ὁ Σπένσερ προχωρεῖ: ἐνῶ πρὶν οἱ κυρίαρχες τάξεις τῆς κοινωνίας εἶχαν ὡς κύριο σκοπὸ τῆς ζωῆς τους τὸν πόλεμο, γιατί μόνον μ' αὐτὸν ἀναπτύσσονταν οἱ ἀρετὲς τους, τώρα, στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἀρχίζει νὰ γεννιέται στὸν ἄνθρωπο ἡ ἐπίγνωση, ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας πόλεμος πὺ νὰ μὴ ζημιώνη ἀνυπολόγιστα καὶ τὸ νικητή. Ἡ ἀρπαγὴ τῶν ξένων ἰθυσσαυρῶν ὄχι μόνον εἶναι ἀδικία πὺ γίνεται στὸ γείτονα, ἀλλὰ ἀντίκειται καὶ στὸ συμφέρον τοῦ ἀρπαγα. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐπίγνωση ἀρχίζουν τώρα νὰ πέφτουν οἱ κοινωνικοὶ φραγμοὶ πὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἔννοιες τῆς δόξας καὶ τῆς τιμῆς στὴν προηγούμενη κοινωνία. Ὁ πόλεμος καὶ οἱ συνάλληλες μ' αὐτὸν ἀρετὲς ἔρχονται σὲ δεύτερη μοῖρα. Τώρα οἱ ἄνθρωποι δὲν χρειάζονται νὰ δαπανήσουν τίς δυνάμεις γιὰ τὴν ἀμυνα τῆς ζωῆς τους ἀπέναντι τῶν ἐχθρῶν, γιατί ἐχθροὶ δὲν ὑπάρχουν, τώρα πορεῖ

ν' ἀρχίση ἡ μεγάλη ἐργασία καὶ ἡ ἠθικὴ προκοπὴ τοῦ ἀνθρωπί-
νου γένους. Τώρα κάθε ἄνθρωπος μλορεῖ, ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις
του, νὰ ἐπιτύχη ὅποιο σκοπὸ θέλει, ἀρκεῖ νὰ μὴ βλάβη τὸ γενικὸ
συμφέρον. Τὶς χιλιετηρίδες τοῦ πολέμου τὶς διαδέχονται οἱ χιλιε-
τηρίδες τῆς εἰρήνης. Ἄπ' ἐδῶ καὶ πέρα ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου θὰ
γνωρίζη μόνον ἕναν ἀντίπαλο, τὴ φύση, ἀλλὰ μὲ τὰ μέσα τῆς
τεχνικῆς θὰ νικηθῇ κάθε φυσικὸ πρόσκομμα καὶ κάθε φυ-
σικὴ ἀντίσταση. Ἀλλὰ ὅ,τι κατορθώνει τώρα τὸ ἄτομο, τοῦτο θὰ
γίνεται γιὰ λογαριασμὸ ὅλης τῆς κοινωνίας, δηλαδὴ τῆς ἀνθρω-
πότητας. Τοῦτο εἶναι κάτι πὺν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ προείπη μὲ
τὴν ἴδια βεβαιότητα πὺν προλέγει ὁ ἀστρονόμος τὴν ἐκλειψη τοῦ
ἡλίου.

Ἡ χρυσὴ ἐποχὴ ἀρχίζει μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴ βιομηχανία,
καὶ σ' αὐτὴν ἀνήκει τὸ μέλλον. Ἀπὸ τὸ ἐλάχιστο ποσοστὸν φιλαλ-
ληλίας πὺν εἶχαν τὰ προηγούμενα στάδια τῆς ἱστορίας, φθάνομε
τώρα στὸ μέγιστο. Ἄνθρωποι, πὺν γιὰ μᾶς σήμερα θεωροῦνται
κακοῦργοι, ἄλλοτε θεωροῦνταν καὶ τιμῶνταν ὡς ἥρωες καὶ ὡς
πηγὲς ἀρετῆς. Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἐξέλιξη, τόσο ὑποχωρεῖ ὁ ἐγωϊ-
σμός. Εἰς τὸ μέλλον μάλιστα, κάθε ἄνθρωπος θὰ θεωρῇ ἀνά-
ξια τὴ ζωὴ του, ἂν αὐτὴ εἶναι ἀφιερωμένη ὀλόκληρη στὸν ἐγωϊ-
σμό. Ὅ,τι πρὶν ἦταν ὠφέλιμο, ὁ ἐγωϊσμός, γιὰ τὴ διατήρηση
τῆς ζωῆς, γίνεται τώρα ἐπιζήμιο. Τὸ προτέρημα γίνεται ἐλάττω-
μά, ἡ ἀρετὴ γίνεται κακία. Ὅ,τι ἄλλοτε νομίζονταν ἀνοησία, ἡ
φιλαλληλία, τοῦτο τώρα θὰ νικήσῃ, γιὰτὶ μόνον αὐτὴ ἡμπορεῖ
νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς ἀνθρώπους στὴν πραγματικὴ εὐτυχία. Ὁ ἀγ-
γλικὸς εὐδαιμονισμὸς καταλήγει ἐδῶ στὴν αὐτο-αποθέωσή του.
Τὸ ἀναγκαῖο συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ὅλες οἱ ἀρετὲς εἶναι προτε-
ρήματα γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, τὴν αὐτοσυντήρησή της. Ὅλες
πάλιν οἱ κακίες εἶναι ἐλαττώματα γι' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα. Ὅσο κι'
ἂν φαίνεται ὅτι ὠφελεῖ ἡ κακὴ πράξι τὸ ἄτομο, ἡ πείρα καὶ ἡ
κληρονομικότητα, πὺν τώρα, στὸ σιάδιο αὐτὸ τῆς ἀνθρωπότητας,
θὰ ἔχουν ἀλλάξει, θὰ μᾶς ἐμποδίζουν νὰ τὴν διαπράξωμε. Ἡ ἠθι-
κὴ μας συνείδηση θὰ ἔχη τώρα τὴ βεβαιότητα πὺν ἔχει τὸ ἐν-
στικτο τοῦ ζῴου πὺν ἀποφεύγει τὸ βλαβερό.

Ὅ,τι εἶπε ὁ Δαρβῖνος, γίνεται τώρα ἀξίωμα: «καθῆκον φαί-
νεται νὰ μὴ σημαίνῃ τίποτε ἄλλο παρὰ τὴ συνείδηση γιὰ κάποιον

ἀδιάκοπο ἔνστικτο, ἔμφυτο ἢ ἐπίκτητο, πού μᾶς ὀδηγεῖ, ἂν καὶ μπορούμε νὰ τὸ παραβοῦμε». Τοῦτο τὸ συμπληρώνει ὁ Σπένσερ ὡς ἑξῆς: «μὲ τίς κρίσεις πού κάνομε γιὰ τὸ ἠθικὸ καὶ τὸ ἀνήθικο, γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό, ἐκφράζομε τὴν ἀλησμόνητη πεῖρα τῆς ἀνθρωπότητας, ὄχι τοῦ ἀτόμου, γιὰ τὸ ὠφέλιμο καὶ γιὰ τὸ βλαβερό». Ἡθικὸ λοιπὸν εἶναι ὅ,τι ὠφελεῖ, ἀνήθικο ὅ,τι βλάπτει. Αὐτὸ τὸ βίωμα, ὅταν γίνῃ ἔνστικτο, εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ὅ,τι ὀνομάζομε ἠθικὴ συνείδηση. Ἀλλὰ ὅ,τι εἶναι ὠφέλιμο γιὰ τὸ σύνολο, τοῦτο εἶναι ἠθικόν. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ὑποτάσσωμε τὸν ἐγωϊσμό μας στὸ γενικὸ συμφέρον. Ὁ Σπένσερ συγκεντρώνει ἔτσι τὸ πόρισμα τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας. Σημασία ἔχει ἡ βασικὴ σκέψη, ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἄνθρωποι θὰ ἔχουν ὅπωςδήποτε ἀνώτερη βαθμίδα ἠθικὴ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους, κ' ἔτσι διαρκῶς ἡ ἠθικὴ στάθμη θ' ἀνεβαίνει ὥσπου ἡ ἀνθρωπότητα θὰ φθάσῃ στὴν ἠθικὴ κατάστασι τέλειας μορφῆς, κ' αὐτὴν ἔμεῖς σήμερα μόνον νὰ τὴν μαντέψωμε μπορούμε.

3. - Ἡ κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Σπένσερ.

Ἄν ἦταν νὰ θέσωμε τὸ ζήτημα τοῦτο σὲ ψηφοφορία, ἀσφαλῶς θὰ ἐψήφισαν οἱ περισσότεροι ὑπέρ, καὶ γιὰτί ὅλοι οἱ ἄνθρωποι φύσει τείνουν πρὸς τὴν εὐδαιμονία, καὶ γιὰτί ὑπόσχεται τὸ σύστημα τοῦ Σπένσερ τὴν εὐδαιμονία, ἀλλὰ τέλος καὶ γιὰτί μετακινεῖ τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὸ παρὸν πρὸς τὸ μέλλον. Ἀλλὰ ἡ ψηφοφορία εἶναι μέθοδος τῆς πολιτικῆς, δὲν εἶναι μέθοδος τῆς ἐπιστήμης. Ἄν ἦταν μὲ τὴν ψηφοφορία νὰ κριθῆ τί εἶναι ἀλήθεια ἐπιστημονικὴ, τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε καθόλου ἡ ἐπιστήμη. Γιὰ τοῦτο κ' ἔμεῖς ἔδῳ πρέπει νὰ κρίνωμε, καὶ νὰ ἀδιαφορήσωμε γιὰ τὸ τυχὸν ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας. Καὶ νὰ κρίνῃ κανεὶς δὲν εἶναι ἀσέβεια, ἔστω κ' ἂν ἡ κρίσις τὸν ἀντιμάχεται τὰ συναισθήματα πού θεωροῦνται ἀμετακίνητα, ἀλλὰ εἶναι χρέος. Ὁ λόγος, ἐφ' ὅσον δὲν γίνῃ κριτικὸς, γρήγορα ἀναμιγνύεται μὲ τὰ συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ γίνεται ἀπλῶς ὑπάλληλός των. Ὁ προορισμὸς του ὅμως εἶναι ἄλλος· ὄχι νὰ δουλώνεται καὶ νὰ δουλώνη, ἀλλὰ νὰ ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ νὰ ἐλευθερώνη τὸν ἄνθρωπο.

Ἔχομε λοιπὸν χρέος νὰ ἰδοῦμε, ἂν τὸ εἰδύλλιο αὐτὸ τοῦ μελ.

λοντος, πού, κατά την γνώμη του Σπένσερ, είχε αρχίσει κι' όλας τὸ ὁμορφο προσοίμιό του μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴ βιομηχανία τοῦ περασμένου αἰῶνα, νὰ ἰδοῦμε καὶ νὰ κρίνωμε, ἂν εὐσταθῆ λογικά. Ἡ ἐπιστήμη, κατὰ τοῦτο διαφέρει ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴ θρησκεία, ὅτι ζητάει πάντοτε τὸ λόγο τῶν πραγμάτων. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅμως, ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη δὲν ἔχει σκοπὸ ν' ἀναπτύξῃ ὠραία καὶ χρυσὰ σχέδια, ἀλλὰ νὰ ἐξηγήσῃ γιατί ὀνομάζουμε μίαν πράξιν ἠθικὴν, καὶ ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὴν ἀξία της, καὶ τέλος τί ἐννοοῦμε ὅταν ὀνομάζουμε τὸν ἄνθρωπο ὄντοτητα ἠθικὴ. Καὶ ἠθικὰ γεγονότα, καθὼς καὶ ἠθικὲς ἀξίες, θὰ ὑπῆρξαν ὡς τὴν ὥρην μέσα στὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας καὶ ὑπάρχουν καὶ μέσα στὴ ζωὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Καὶ θὰ ἦταν ἀκατανόητο, ἂν ἡ ἀνθρωπότητα ἔπρεπε νὰ φθάσῃ στὸν ἐκβιομηχανισμό της γιὰ νὰ καταλάβῃ τί εἶναι ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς, καί, κάτι χειρότερο ἀκόμα, γιὰ νὰ φέρῃ στὸ φῶς ἠθικὰ παραδείγματα ζωῆς. Γίνεται καὶ ἀπὸ τὸ Σπένσερ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ Μάρξ, μίαν μετακίνηση τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς καὶ γενικὰ τῆς ἀξιολογίας τῆς ζωῆς. Καὶ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀνίσης ἀξιολογίας τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἰδέα τῆς προόδου. Μὲ τὴν πρόοδο ἀπαξιώνεται τὸ παρελθὸν καὶ καταξιώνεται τὸ μέλλον. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου ὠδήγησε στὴν κατάφωρη προσβολὴ ἐναντίον τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου, νὰ λέγωμε δηλαδὴ πὼς ὅ,τι ἔγινε ὡς τὴν ὥρην μέσα στὴν ἀνθρωπότητα εἶναι ἀσήμαντο ἠθικὰ, ἀλλὰ ὅ,τι θὰ γίνῃ ἀπ' ἐδῶ καὶ ὕστερα θὰ εἶναι πολὺ μεγάλο. Ὅτι, ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ σκέπτεσθαι εἶναι ἀπαράδεκτος, φαίνεται ἀπὸ ὅσα εἰπώθησαν σὲ προηγούμενα μέρη τοῦ βιβλίου.

Ἐκεῖνο ποῦ ἐνδιαφέρει ἐδῶ τώρα εἶναι, νὰ ἰδοῦμε κατὰ τί συμβάλλει ἡ θεωρία αὐτὴ τοῦ ἐξελίσεσθαι γιὰ νὰ κατανοήσωμε τί εἶναι ἠθικὰ ἀξιο καὶ τί ἀνάξιο. Καὶ τὸ κυριώτερο ποῦ ἐνδιαφέρει ἐμᾶς ἐδῶ εἶναι, ἂν ἡ θεωρία τοῦ ἐξελίσεσθαι ἤμπορῆ νὰ μᾶς εἰπῆ, τί εἶναι τὸ ἠθικὸ χρέος καὶ τί ἠθικὴ ἀρχὴ καὶ πρὸ παντὸς τί εἶναι ἠθικὴ ἐλευθερία, καὶ τί ἀξίζει ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος, ὄχι ὡς πιθάρι εὐδαμονίας. Προτοῦ ὅμως προχωρήσωμε, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ θέσωμε ἅ ὅμα μερικὰ ἐρωτήματα : Ἄν ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἡ καλύτερη αὐτοσυντήρηση, τότε γιατί οἱ κατώτατοι ὀργανισμοὶ ζοῦν περισσότερο ; καὶ γιατί οἱ ὀργανισμοὶ ποῦ ἔχουν τελειότερες ἰκανότητες, ὅπως ὁ ἄνθρωπος,

ζοῦν πολὺ λιγώτερο ; Καὶ γιατί ἡ φύση ἄφησε τὶς ἀρχικὲς παντοδύναμες μορφὲς ζωῆς, ὅπως ἦσαν τὰ μεγαθήρια καὶ τὰ δεινοθήρια ; Γιατί περιορίσει τότε τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ ἔδωκε τόση μακροβιότητα σὲ ἄλλα ζῶα, πού ζοῦνε πολλοὺς αἰῶνες, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὑπάρχουνε φυτὰ πού ζοῦνε χιλιετηρίδες ;

Ἀπὸ τὴ βιολογία καὶ τὴν ἱστορία γνωρίζομε, ὅτι οἱ ἀνώτεροι τύποι, οἱ εὐτυχισμένους δηλαδή περιπτώσεις, καταστρέφονται εὐκολώτερα, ἐνῶ οἱ κατώτερες ἔχουν, ὅπως λέγει κάποιος, «προσβλητικὴ γονιμότητα καὶ ἀντοχή». Ἄλλωστε, δὲν εἶναι καθόλου ἀποδειγμένο, ὅτι τὸ συνολικὸ βασίλειο τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων ἐξελισσεται ἀπὸ τὸ κατώτερο εἶδος πρὸς τὸ ἀνώτερο κατ' ἀνάγκην, ἀλλὰ ὅλα μαζί ὑπάρχουν καὶ ἀνάκατα καὶ τὸ ἓνα ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Ἐπειτα, κάθε τύπος ζωῆς ἔχει ἓνα ὄριο καὶ πέραν αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη, ἀλλὰ σταθερότητα τοῦ τύπου. Ἄλλὰ ἄς ἀφήσωμε τὰ ἐρωτήματα αὐτά, τὰ ὅποια ἄλλωστε θὰ ἤμποροῦσαν νὰ πολλαπλασιασθοῦν, ἡ σημερινὴ βιολογία ἄλλωστε προσφέρει πολλὰ καινούργια ἐρωτήματα. Ὁ Λαρβίνος ἀπέδωσε ὅλες τὶς μεταβολὲς τῆς ζωῆς, ὅλη τὴ διαφοροποίηση τῶν εἰδῶν, στίς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις. Ἡ κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρός, ἡ τελειοποίηση τῶν ὀργανισμῶν γίνεται μὲ βαθμιαία προώθηση τῆς ζωῆς ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς ἐξωτερικῆς ἀναγκαιότητος. Ἡ μηχανικὴ ἀθροίση τῶν ὠφελίμων γνωρισμάτων, πού προκύπτουν ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ὄρους, αὐτὸ εἶναι ἡ ζωὴ κατὰ τὸ Λαρβίνο.

Ἡ κριτικὴ ὅμως πού ἐγίνε μέσα ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς βιολογίας ὑπῆρξε συντριπτικὴ γιὰ τὴ θεωρία τῆ μηχανικῆ τοῦ Λαρβίνου περὶ ζωῆς. Ἄν ἡ ἀπλή τύχη ὥθησε τὴ ζωὴ γιὰ νὰ γίνῃ ὅπως εἶναι, τότε, κατὰ τοὺς κανόνες τῶν πιθανοτήτων, ἀπαιτεῖται μαθηματικῶς ἄπειρος χρόνος γι' αὐτήν. Ὁ χρόνος τῆς γῆς, παρὰ τὴν τεράστια ἔκταση πού τοῦ δίνει ἡ γεωλογία, ἐπειδὴ εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὰ χρονικὰ ὄρια πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πλανητικοῦ συστήματος, εἶναι τόσο περιορισμένος, ὥστε δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὸ τυχαῖο παιχνίδι, πού κατὰ τὸ Λαρβίνο ἐγέννησε τὴ ζωὴ καὶ τὰ εἶδη της. Ἄλλὰ ὅπως λείπει ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Λαρβίνου ὁ ἄπειρος χρόνος, ὅμοια τῆς λείπει καὶ ὁ ἄπειρος ἀριθμός. Τί σημαίνει αὐτό ; Τὰ ὄντα πού πολλαπλασιάζονται

ζονται σὲ μικρότερο ἀριθμό, ἄρα ἐκεῖνα ποὺ εἶναι προικισμένα χειρότερα γιὰ τὸ παιχνίδι τῆς τύχης, αὐτὰ ἀκριβῶς ἔφθασαν στὴν τελειότερη διαφοροποίηση, αὐτὰ διαμόρφωσαν καὶ τὰ τελειότερα ὄργανα. Ὡστε, ἂν ἴσχυε τὸ τυχαῖο παιχνίδι, αὐτὰ θὰ ἔπρεπε ἢ νὰ εἶχαν καταστραφῆ ἢ νὰ εἶχαν τὰ χειρότερα ὄργανα. Ἐπίσης δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς, ἡ ἀκατεύθυντη καὶ ὀλωσδιόλου τυχαία ποικιλία, καθὼς καὶ ἡ μονότονη κληρονομικότητα. Ἀλλὰ καὶ ὄργανισμοὶ μὲ μεγάλο βαθμὸ παθολογικῶν ἐλαττωμάτων, δηλαδὴ ἀνάπηροι, κατορθώνουν μέσα στὴν ἐλεύθερη φύση νὰ διατηρήσουν τὴ ζωὴ τους.

Γενικὰ ὅμως εἶναι λογικὰ ἀσύλληπτο νὰ εἰποῦμε, ὅτι τυχαία ἀθροίζεται τόσο μεγάλος ἀριθμὸς σκοπιμοτήτων μέσα στὸν ὄργανισμό, καὶ μάλιστα σ' ἓνα ἀνώτερο. Καὶ ἡ σημερινὴ βιολογία συμπληρώνει τὴν κριτικὴ αὐτὴ μὲ πλῆθος εἰδικὲς ἀπόψεις, ποὺ δὲν ἔχουν ἐδῶ τὴ θέση τους. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν ἐνδιαφέρει τόσο ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου, ὅσο ἡ θεωρία τοῦ Σπένσερ, γιὰ αὐτὸς μετακίνησε τὴν ἔννοια ἀπὸ τὴ βιολογία πρὸς τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἠθική. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας τοῦ ἐξελίσεσθαι εἶναι, ὅτι κατ' ἀνάγκην τὸ μεταγενέστερο στάδιο εἶναι καλύτερο καὶ ἠθικὰ ἀξιώτερο ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Ὅπως εἶδαμε ὅμως, ἤδη ἡ ἀρχὴ αὐτὴ συναντᾷ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες καὶ κατ' οὐσίαν μέσα στὴν ἱστορικὴ ζωὴ ἐφαρμόζεται μόνον μονομερῶς. Παρατηροῦμε συχνὰ καὶ μάλιστα σαφέστατα, ὅτι ἡ μεταγενέστερη ἐποχὴ δὲν εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν προγενέστερη. Ἄν πάρουμε ὅποιονδήποτε μεγάλου πολιτισμοῦ, παρατηροῦμε, ὅτι, ὕστερα ἀπὸ ἓνα σημεῖο ἀκμῆς, ὅπου κορυφώνονται οἱ δυνάμεις του, ὑλικές, ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς, ἀκολουθεῖ κατάπτωση.

Ἐπίσης ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐξελίσεσθαι δὲν ἰσχύει ἀπὸ πολιτισμὸ σὲ πολιτισμὸ, γιὰ π. χ. ὁ ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς, ἂν καὶ μεταγενέστερος τοῦ ἑλληνικοῦ, εἶναι κατώτερος κατὰ τὴν ἀξία του. Ἡ ἀπλὴ πάροδος τοῦ χρόνου εἶναι γιὰ τὴ θεωρία τοῦ ἐξελίσεσθαι ἀρκετὴ γιὰ νὰ γίνῃ τὸ καλύτερο. Τοῦτο εἶναι ἡ δεισιδαιμονία τῆς προόδου. Καὶ γιὰ τοῦτο ταυτίζει ἡ θεωρία αὐτὴ τὸ μεταγενέστερο μὲ τὸ καλύτερο. Εἶδαμε ἤδη, ὅτι τοῦτο ἰσχύει μόνον γιὰ τὴ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν παρακόλουθη τεχνικὴ. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἡ πρόοδος εἶναι δυνα-

τῆ μόνον ἐφ' ὅσον καὶ ὁ καθαρὰ πνευματικὸς πολιτισμὸς ἀνανεώ-
νεται μὲ καινούργια κατορθώματα. Ἐπίσης ἡ θεωρία τοῦ ἐξελί-
σσεσθαι κατέχεται καὶ ἀπὸ μίαν ἄλλη δεισιδαιμονία, ὅτι ἡ πρόο-
δος εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν εὐτυχία. Τὴ συνταύτιση αὐτὴν τὴν
ἔκαμε πρῶτος ὁ δέκατος ὀγδόος αἰῶνας, κι' ἀπ' αὐτὸν τὴν δανεί-
σθηκε ὁ Σπένσερ καθὼς καὶ ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ. Οἱ ἄνθρωποι
τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα ζοῦνε μὲ τὸ αὐτοσυναίσθημα, ὅτι ἡ
ἐποχὴ τους εἶναι χρυσή, καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεσαίωνα ἐξοῦ-
σαν σὲ σκοτεινὴ ἐλότελα ἐποχὴ. Ἀλλὰ ἂν ταυτόχρονα μὲ τὴν τε-
χνικὴ πρόοδο ἐβάδιζε καὶ ὅλη ἡ ἄλλη ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τῶν
ἀνθρώπων, δηλαδὴ ἡ πολιτικὴ τους ὠριμότητα καὶ ἡ ἠθικὴ τους
αὐτοκαταξίωση, τότε θὰ εἴχαμε ἴσως ὡς παρεκλόουθο καὶ τὴν
πολυπύθητη εὐδαιμονία.

Τὴ μέθη ὅμως τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα γιὰ τὴν εὐτυχία
του τὴν σκόρπισε ὁ Ρουσσώ, γιατί ἔδειξε, ὅτι ἐξωτερικὸς πολιτι-
σμὸς καὶ εὐδαιμονία δὲν εἶναι ταυτόσημα μὲ τὴν ἠθικὴ ἀξία τοῦ
ἀνθρώπου. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα, ὅτι καὶ ὁ Ρουσσώ κατέφυγε
στὸ εἰδύλλιο τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴ φύση, καὶ ἔβαλε τὴ χρυσὴ
ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητας ὄχι πρὸς τὸ μέλλον, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρ-
ελθόν, κ' ἐκάλεσε τὴ ζωὴ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πραγματικὴ τῆς εὐ-
δαιμονία. Ἀπὸ τὸ ἓνα «ἰδεολόγημα» φθάνομε στὸ ἄλλο, καὶ τὰ δύο
ὅμως ἀπλαξιῶνουν τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὴ
σκοπιὰ τοῦ παρελθόντος καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ μέλλον-
τος. Ἡ ἱστορικὴ ὅμως πραγματικότης δὲν ἀναιρεῖται, ἡ ζωὴ καὶ
ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει καὶ τώρα, ὅπως ἦταν καὶ πρὶν—καὶ ὅπως
θὰ ὑπάρχη καὶ ὕστερα. Καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς εἶναι, τί
ἀξίζει ὁ ἄνθρωπος, εἴτε τώρα ζῆ εἴ-ε πρὶν ἔζησε, εἴτε ὅταν θὰ
ζῆ κατόπιν. Δὲν λύνεται τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς μὲ τὸ νὰ
μετακινηθῆ πρὸς τὸ μέλλον. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ θεωρία τοῦ Σπένσερ
ἔβαλε ὡς βάση τὰ γεγονότα καὶ ὑποσχέθηκε νὰ στηριχθῆ μόνον
σ' αὐτά. Ἐνῶ τώρα δὲν βλέπει τὰ γεγονότα καὶ αὐτοσχεδιάζει.
Τὰ γεγονότα τῆς βιομηχανικῆς καὶ τεχνικῆς ἐποχῆς, πρὸς τὸ πα-
ρὸν τουλάχιστον, εἶναι ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι τὰ σχεδίαζε καὶ τὰ φαν-
τάζονταν ὁ Σπένσερ, καὶ ἐπιβάλλουν νὰ κάμωμε κρίσεις ἐλωσδιό-
λου διαφορητικῆς ἀπὸ τὶς δικές του.

Ἴσως ἡ βιομηχανικὴ καὶ τεχνικὴ ἐποχὴ νὰ ἐπιφυλάσση καλύ-

τερες ἡμέρες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλὰ τοῦτο τὸ ἴσως, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ τὰ γεγονότα εἶναι τόσον πολὺ ἀντίθετα τουλάχιστον τώρα, δὲν ἔχομε κανένα λογικὸ δικαίωμα νὰ τὸ μεταβάλλωμε σὲ προφητεία. Τὰ γεγονότα πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἀντίθετα, καὶ ἀναφέρομε ἐδῶ μερικὰ βασικά. Ὁ τεράστιος συνωστισμὸς τῶν πληθυσμῶν στὶς μεγάλες πόλεις, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ζωὴ, δὲν σημαίνει ἀσφαλῶς οὔτε εὐτυχία, οὔτε ἀσφάλεια γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς ζωῆς. Ἀντίθετα, ὅσοι ἔρχονται στὶς πόλεις, εἶναι βέβαιοι, ὅτι τὸ γένος τους τελειώνει γρήγορα, ἐνῶ ἔξω στὴν ὑπαιθρο χώρα τὸ γένος μιᾶς οἰκογένειας διατηρεῖται αἰῶνες πολλούς. Ἐπειτα, ἡ κολοσσιαία ψυχικὴ καὶ ἠθικὴ ἀπομόνωση, ποὺ φέρνει ὁ βιομηχανισμὸς καὶ ἡ μεγαλούπολη, μεταβάλλει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ προσωπικότητα σὲ γυμνὴ μονάδα τῆς σειρᾶς. Γίνεται ἀπλὸς ἀριθμὸς. Τὸ κυριώτερον ὅμως εἶναι, ὅτι ἡ βιομηχανικὴ καὶ τεχνικὴ ζωὴ, ὥξυνε πολὺ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Μὲ τὴ βιομηχανία ἐφθάσαμε σὲ ἀπεγνωσμένο ἀγῶνα, γιατί ὁ μισθοσυντήρητος ἄνθρωπος ποτέ δὲν ἠσυχάζει. Ἄν μάλιστα σκεφθοῦμε τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων, τῶν δυστυχῶν ὑπάρξεων, ποὺ ἔγιναν δοῦλοι τῆς μηχανικῆς, εἴτε κεφαλαιοκρατικῆ, εἴτε κομμουνιστικῆ οἰκονομία εἶναι, εἴτε ἀτομικὸς εἴτε κρατικὸς εἶναι ὁ καπιταλισμὸς, θὰ διστάσωμε πολὺ νὰ συνταυτίσωμε τὴ βιομηχανικὴ περίοδο τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πρόοδο.

Ἄλλὰ καὶ κάτι χειρότερον ἀκόμα. Ἡ βιομηχανικὴ ζωὴ περιορίζει ἀφάνταστα τὶς ἰκανότητες τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ἐντοπίζει τὸν κάθε ἄνθρωπο σὲ μιὰ ὀρισμένη, πολὺ περιορισμένη λειτουργία, καὶ μάλιστα μηχανικὴ, ὅποτε οἱ ἄλλες δυνάμεις αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀτροφοῦν, καὶ ὁ ἄνθρωπος χωλαίνεται ψυχικῶς. Δηλαδή γίνεται τὸ ἀντίθετον ἀπ' ὅ,τι λέγει ὁ Σπένσερ, ὁ ἄνθρωπος γίνεται πολὺ μικρὸς, γίνεται σχεδὸν ἀνάπηρος. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῶν βιομηχανικῶν περιοχῶν εἶναι τὰ θύματα τοῦ μεγαθηρίου τῆς τεχνικῆς καὶ βιομηχανίας. Ὅλα αὐτὰ τὰ θύματα—ποὺ εἶναι ἑκατομμύρια—ἠμιλοῦν ἐναντίον τῆς εὐτυχίας ποὺ ὑπόσχεται ὁ Σπένσερ. Τὸ μεγαλύτερον κακὸ ποὺ φέρνει ἡ βιομηχανικὴ καὶ τεχνικὴ ζωὴ εἶναι ὁ θρυμματισμὸς τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου, γιατί τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων, ποὺ εἶναι δοῦλοι τῶν μηχανῶν, δίχως νὰ τὸ θέλουν χάνουν σιγὰ—σιγὰ τὴν προσωπικό-

τητά τους ἢ γίνονται ψυχικά καὶ σωματικά τόσο ἀνισοί, ὥστε δὲν ἔχουν καμμιὰ ἁρμονία ἐσωτερική. Αὐτοὶ ἔγιναν τὰ πρῶτα θύματα τῶν ὀλοκληρωτικῶν συστημάτων, αὐτοὶ ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιὰ τοὺς καισαρισμοὺς τῆς ἐποχῆς, κι' αὐτοὶ ἐφανατίσθησαν τόσο πολὺ ἀπὸ τὴν προπαγάνδα, ὥστε ἄνοιξαν τεράστιο χάσμα μέσα στὴ σύγχρονη καιωνία.

Ὡς προσωπικότητα ὁ μεσαιωνικὸς ἄνθρωπος ἦταν πολὺ ἀρτιώτερος, καὶ τὸ ψυχικό του πλήρωμα ἦταν ἁρμονισμένο. Ἀλλὰ καὶ ὁ σημερινὸς χωρικός, γεωργός, τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου εἶναι ὡς προσωπικότητα, μὲ τὴ σοφία ποὺ ἔχει γιὰ τὴ φυσικὴ δημιουργία γύρω του καὶ μὲ τὸ δέος ποὺ ἔχει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα μέσα του, πολὺ-πολὺ ἀνώτερος ἀπὸ ἓναν ἐργάτη τῆς βιομηχανίας τοῦ Πειραιᾶ, τοῦ Λονδίνου ἢ τοῦ Στάλινγκραντ. Ἐπειτα, ἡ θεωρία τοῦ Σπένσερ θεωρεῖ ὡς γεγονός, ὅτι ἡ βιομηχανικὴ ἐποχὴ θὰ εἶναι ὀπωσδήποτε εἰρηνική. Γεγονός, ὅμως εἶναι, ὅτι ἔμεις οἱ ἄνθρωποι τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς ἐζήσαμε δύο παγκόσμιους πολέμους καὶ μία κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ποὺ τὰ αἵματά τους ὑπερβαίνουν κάθε ἱστορικὸ προηγούμενο, καὶ ζοῦμε τώρα ἀκόμα καὶ θὰ ζοῦμε τὴ σκληρότητα τοῦ βιομηχανικοῦ πολέμου. Ὁ βιομηχανικὸς πόλεμος, ὁ ἀνταγωνισμὸς δηλαδὴ τῶν μεγάλων συγκροτημάτων τῆς ὑδρογείου, ὅπως αὐτὰ ἀποκρυσταλλώθηκαν ὑστερα ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, φαίνεται ὅτι θὰ συνεχισθῆ μὲ σκληρότητα. Ἐπίσης, μὲ τὴ βιομηχανικὴ ζωὴ καὶ μὲ τὴν τεχνική, ὁ πόλεμος ποὺ ἄλλοτε γίνονταν στὰ σύνορα, τώρα γίνεται ὀπουδήποτε ἐντὸς τῆς χώρας.

Ἐπειτα, ἡ βιομηχανικὴ ἐποχὴ ἐδημιούργησε τὸν πόλεμο, τὴν πάλη τῶν τάξεων, καὶ ἀνέπτυξε ὄχι τὴν εἰρήνη, ἀλλὰ ἓνα πρωτάκουστο μῖσος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τοῦ αὐτοῦ ἔθνους, μῖσος ποὺ δὲν ὑπῆρχε ὡς τώρα οὔτε μεταξὺ τῶν ἐθνῶν. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἐπισκόπηση ἐπισημαίνει τὰ ἄτοπα, ὅπου ἄγεται ἡ θεωρία, ποὺ πιστεύει ὀπωσδήποτε, ὅτι ἡ ἐξέλιξη εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν πρόοδο καὶ μάλιστα τὴν ἠθικὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐποχὴ τῆς βιομηχανίας καὶ τεχνικῆς, ποὺ θὰ ἦταν ἡ κύρια ἐπικύρωση τῆς θεωρίας αὐτῆς, ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐποχὴ ἀναιρεῖ μὲ τὰ πράγματα τὴ θεωρία τῆς ἠθικῆς προόδου. Ἐδῶ ὅμως θὰ ἤμποροῦσε κανεὶς νὰ ἀντεπλῆ ν' ἀντιπαρατηρήσῃ, ὅτι αὐτὰ εἶναι τὰ ἀναγκαῖα στάδια, ἀπὸ τὰ

ὅποια πρέπει νὰ περάσῃ ἡ βιομηχανικὴ ἐποχὴ, ὥσπου νὰ φθάσῃ στὴν ἰσορροπία της. Γιὰ τὴ λογικὴ ὅμως ἀρκοῦν τὰ ἀναγκαῖα στάδια γιὰ νὰ δείξουν, ὅτι δὲν πρέπει ποτὲ νὰ συνταυτίζωμε τὴν τεχνικὴ πρόοδο μὲ τὴν εὐτυχία, οὔτε μὲ τὴν τελειότερη συντήρηση τῆς ζωῆς, οὔτε τέλος μὲ τὴν ἠθικὴ τελειότητα. Ἔπειτα, αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἀναγκαίων σταδίων, αὐτὴν τὴ δικαιολογία, ἡμπορεῖ νὰ τὴν φέρῃ καθεθεωρία πού θέλει νὰ μεταμορφώσῃ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Καὶ εἶναι τὸ ἴδιον ἐπιχείρημα πού φέρνει ὁ μαρξισμός: δηλαδή, ἀφήστε με νὰ τὰ ρυθμίσω ὅλα ἐγώ, καὶ σᾶς ὑπόσχομαι ὅτι κάποτε θὰ ὀδηγήσω τὸν κόσμον στὴν εὐδαιμονία. Ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀπαρχὴ τυραννίας, ὅτι τὰ ἀναγκαῖα στάδια ἡμπορεῖ νὰ διασκέσουν ὅσο θὰ διαρκέσῃ ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας, ὅτι καταργεῖται πᾶσα ἐλευθερία, ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα τὰ ἀποσιωπάει καὶ ἡ μαρξικὴ θεωρία καὶ ἡ θεωρία τῆς προόδου καὶ τῆς εὐτυχίας, ὅπως τὴν ἐκθέτει ὁ Σπένσερ

Γιὰ τὴ μαρξικὴ θεωρία πρέπει νὰ εἰποῦμε ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα. Ἐνῶ δουλεύει μὲ τὴ διαλεκτικὴ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔρχεται καὶ περιορίζει τὴν κάθε βούληση. Ἄν ἡ διαλεκτικὴ εἶναι πράγματι ἐσωτερικὴ δύναμις τῶν πραγμάτων, ἂν εἶναι αὐτοδύναμη, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ νόμου, τότε δὲν χρειάζεται τὴ βοήθειά μας. Μόνῃ της, μὲ ἀναγκαιότητα θὰ πάῃ τὰ πράγματα σὺν ποθούμενο. Ἡ τραγικὴ ἀντίφραση τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ἀκριβῶς αὐτή: ὅτι, ἐνῶ θέτει τὴν αὐτοδύναμη διαλεκτικὴ τῶν πραγμάτων, ἔρχεται ὕστερα ν' ἀλλάξῃ τὴν πορεία τῶν πραγμάτων μὲ τὴ βούληση καὶ ἐξαναγκάζει τοὺς ἄλλους νὰ τὴν βοηθήσῃ καὶ διώκει τὰ πνεύματα πού δὲ ὑποτάσσονται σὸ κέλευσμα τῶν σατραπῶν τῆς «διαλεκτικῆς». Ἄλλὰ τὸ πρόβλημά μας ἐδῶ εἶναι ἡ θεωρία τοῦ ἐξελίσεσθαι, ὅπως τὴν ἀνάπτυξε ὁ Σπένσερ, ἂν καὶ ἔχει βέβαια κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ μαρξισμό. Τὸ ἐρώτημα πού τίθεται τώρα καὶ τίθεται πρὸ παντός πρὸς τὴ θεωρία τοῦ ἐξελίσεσθαι, ἔμμεσα ὅμως καὶ πρὸς τὸ μαρξισμό, εἶναι τοῦτο: Ποιὸ γεγονός καὶ ποιὰ λογικὴ ἡμπορεῖ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα θὰ σταματήσῃ νὰ ἐξελίσσεται ὅταν θὰ φθάσῃ στὴν ἀπόλυτη βιομηχανικὴ ἰσορροπία; Ἡ ἀνάγκη τῆς εὐτυχίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ αἰτία πού πιέζει καὶ τὸ Σπένσερ καὶ τὸ Μάρξ νὰ σταματήσουν κάλου τὴ ἐξέλιξη. Τοῦτο ὅμως εἶναι λογικὰ ἀπαράδεκτο, καὶ ἀν-

τίθετο καὶ μετὰ τὴν ἐννοια τῆς διαλεκτικῆς. Ἄλλὰ μετὰ τὴν ταχύτητα καὶ τὴν σφοδρότητα τῆς τεχνικῆς προόδου, πρέπει ν' ἀμφιβάλλη κανεὶς καὶ γιὰ τὴν δυνατότητα τῆς ἰσορροπίας, γιατί ἡ τεχνικὴ πρόοδος τρέχει πράγματι ταχύτατα, ἐνῶ ἡ ἄλλη ζωὴ καὶ ὁργάνωση ἀκολουθεῖ βραδύτατα. Κ' ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ πνεῦμα τῆς τεχνικῆς καὶ ὁ κανὼνας τῆς εἶναι νὰ προοδεύη, ἔχομε κάθε λόγο νὰ πιστεύωμε, ὅτι ἡ ἀμμιὰ ἰσορροπία, ἔστω κι' ἂν κατορθωθῇ, δὲν θὰ εἶναι βιώσιμη καὶ σταθερή.

Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα: ἡ ἰσορροπία αὐτὴ ἡ προσωρινὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ τὰ εἶναι παγκόσμια, ὑδρογειακή, γιατί καὶ τὰ συστήματα τῆς ζωῆς εἶναι διαφορετικὰ καὶ οἱ πολιτισμοὶ τῆς γῆς ἔχουν διαφορετικὸ ἐσωτερικόν, καὶ οἱ λαοὶ ἔχουν διαφορετικὴ ἱστορικὴ ἡλικία. Ἔτσι, ὅταν ἓνας πολιτισμὸς βρίσκεται στὴν ἀκμὴ τῆς τεχνικῆς του, ἓνας ἄλλος εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς τεχνικῆς, ἂν δεχθῶμε ἔστω ὅτι μεταφυτεύεται ἡ τεχνικὴ ἀπὸ πολιτισμὸν σὲ πολιτισμόν, πράγμα ἀμφισβητούμενον πολὺ. Θὰ μπορούσαμε ν' ἀντιτάξωμε καὶ ἄλλα καίρια ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἐναντίον τῆς μονοσήμαντης καὶ εὐθύγραμμης ἐξέλιξης τοῦ κόσμου. Ὅμως ἡ κριτικὴ γίνεται ἐδῶ τόσο, ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ μᾶς προστατέψῃ ἀπὸ τοὺς δόγματισμοὺς τῆς ἐποχῆς, νὰ μᾶς συνηθίσῃ στὴν κριτικὴ σκέψιν. Ἄλλὰ ὑπάρχει καὶ ἓνας ἄλλος λόγος ποὺ μᾶς κρατᾷ νὰ μὴν ἀνοιγοῦμε περισσότερον στὴν κριτικὴ τῆς θεωρίας μετὰ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ φέρωμε ἀπ' ἔξω. Προτιμοῦμε νὰ συνεχίσωμε τὴν κριτικὴ ἐσωτερικὰ, γιατί αὐτὸ εἶναι τὸ ἀπαραίτητον εἶδος αὐτοκριτικῆς, ποὺ πρέπει ν' ἀσκῆται κάθε θεωρία, ἐφ' ὅσον θέλει νὰ ἐλέγξῃ τὶς βάσεις της.

Ἐσωτερικὴ κριτικὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά της ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἀρχὰς τοῦ συστήματος ποὺ κρίνει. Καὶ ὡς τώρα, τοῦτο προσπαθήσαμε νὰ κάμωμε. Ἄν θελήσωμε, παραδείγματος χάριν, νὰ κρίνωμε ἓνα ἔργον τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς, ἡ κριτικὴ μας θὰ ἔχῃ ἀξία, ἂν στηρίζεται στὶς ἐσωτερικὰς ἀρχὰς τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ τοῦ ἀρχαίου κλασικοῦ πνεύματος. Κι' ἀφοῦ γίνῃ πρῶτον τοῦτο, εἶναι δυνατόν ὕστερον νὰ συγκρίνωμε τὸ ἔργον αὐτὸ μετὰ ἓνα ἔργον τῆς νεώτερης τέχνης ἢ καὶ τῆς μεσαιωνικῆς. Ἐσωτερικὰ λοιπὸν θὰ συνεχίσωμε τὰ κριτικὰ μας παρατηρήματα σχετικὰ μετὰ τὴν θεωρίαν τοῦ ἐξελίσεσθαι. Μία βασικὴ ἀρχὴ τῆς

θεωρίας είναι, ότι ή εξέλιξη, ὡς σύνολο, δηλαδή ἀπό τὰ κατώτατα ὡς τὰ ἀνώτατα στάδιά της, ἀπό τὶς πρώτες συμπυκνώσεις τῆς ὕλης μέσα στὸ σύμπαν ὡς τὸ ἀνώτατο στάδιο τῆς ζωῆς, δηλαδή τῆ βιομηχανικῆ ἐποχῆ, ἀκολουθεῖ ἓνα ἀναγκαῖο, φυσικὸ νόμο.

Καὶ κάτι περισσότερο ἀκόμα λέγει καὶ πιστεύει ή θεωρία : ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι ὁ ἀνώτατος, ὁ ὑψιστος φυσικὸς νόμος. Κ' ἐπειδὴ εἶναι ὁ ἀνώτατος φυσικὸς νόμος, γιὰ τοῦτο ή θεωρία ζητάει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ συμβάλῃ κι' αὐτός, ὅσο ἡμπορεῖ μὲ τὴν πράξη του, ὥστε ὁ φυσικὸς νόμος, δηλαδή ή εξέλιξη, νὰ γίνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθοῦμε φυσικὸ νόμο, καὶ μάλιστα ἀνώτατο, πὺ νὰ ἔχῃ ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη βοήθεια ; Ἡ εἶναι φυσικὸς νόμος ἢ δὲν εἶναι. Καὶ ἂν εἶναι, τότε ή λογικὴ λέει, ὅτι δὲν χρειάζεται τὴ συμβολή τῆ δικῆ μας. Ἡ ἂν δὲν εἶναι, τότε ή θεωρία τοῦ ἐξελίσεσθαι ὄχι μόνον δὲν στηρίζεται στὰ γεγονότα, ὅπως ἰσχυρίζεται, ἀλλὰ ἀντιφάσκει μὲ τὴν ἀρχὴ πὺ ἔβαλε, ἀφοῦ ζητάει ἀπὸ τὴ θέλησή μας νὰ ἐπιταχύνῃ ή καὶ νὰ κατευθύνῃ τὸ φυσικὸ νόμο. Φυσικὸς νόμος, παραδείγματος χάριν, εἶναι ὅτι, ὅταν πηδήσω ἀπὸ ἓνα ὕψος, θὰ πέσω καὶ μάλιστα κατὰ τὸ νόμο τοῦ Γαλιλαίου. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ εἰπῶ, ὅτι ἐβοήθησα ἐγὼ νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ φυσικὸς νόμος, γιὰτὶ ὁ νόμος τοῦ πίπτειν εἶναι πραγματικὸς καὶ ἰσχυρὸς καὶ προτοῦ ἐγὼ πέσω, Οὔτε θὰ ἔχανε τὴν πραγματικότητά του, ἂν δὲν πηδοῦσα ἀπὸ τὸ ὕψος.

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὴ βούλησή μου, καὶ γιὰ τοῦτο λέγεται φυσικὸς. Οὔτε γίνεται πραγματικὸς μὲ τὴ βούλησή μου οὔτε καὶ ἀνακαλεῖται. Μὲ τὴ βούλησή μου μπορῶ νὰ ἐνεργήσω μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο, κάτι τι νὰ ἔχῃ ἄλλο ἀποτέλεσμα, δηλαδή ὅπου δύναμαι νὰ ἐκλέξω. Ἡνας ἀστρονόμος ὑπολογίζει τὴν ἐκλειψη τοῦ ἡλίου. Θὰ ἦταν παραφροσύνη, ἂν ἤθελε νὰ παρέμβῃ μὲ τὴ βούλησή του ή γιὰ νὰ τὴν προκαλέσῃ ή γιὰ νὰ τὴν ἀποτρέψῃ. Λογικὸ συμπέρασμα τῶρα εἶναι ὅτι : ἂν ή βασικὴ προϋπόθεση τῆς θεωρίας τοῦ ἐξελίσεσθαι εἶναι ἀληθινὴ, ὅτι δηλαδή ή εξέλιξη εἶναι ὁ ὑψιστος φυσικὸς νόμος, τότε θὰ πρέπῃ ή ἱστορικὴ εξέλιξη νὰ γίνεται δίχως τὴ δικὴ μας ἐπέμβαση. Ἡ ἂν ὁ νόμος ἔχῃ ἀνάγκη ἀπὸ τὴ βοήθειά μας, τότε ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι νόμος. Ἡ ἂς δεχθοῦμε

ὅμως γιὰ μιὰ στιγμή, ὅτι ἡ ἐξέλιξη εἶναι ὁ ὑψιστος φυσικὸς νόμος, μὲ τὴν ἔννοια πού θέλει ἡ θεωρία, ὅτι δηλαδή τὸ μεταγενέστερο εἶναι καλύτερο ὅπωςδήποτε ἀπὸ τὸ προγενέστερο. Ποιὸς λόγος ὅμως μπορεῖ νὰ μᾶς πείσῃ, ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ὑψιστος ἠθικὸς νόμος; Ποιὸς λόγος μᾶς ἀναγκάζει νὰ τὸν ἀναγνωρίσωμε ὡς δεσμευτικὴ ἀρχὴ τῶν πράξεών μας; Γιὰ νὰ τὸν ἀποδεχθῶμε καὶ ὡς ἀνώτατο ἠθικὸ νόμο, θὰ ἔπρεπε πρῶτα ν' ἀποδειχθῇ, ὅτι κάτι πού γίνεται κατὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, κατὰ φυσικοὺς καὶ ἀδιάσπαστους νόμους, εἶναι καὶ ἠθικό. Κατ' ἀδιάσπαστους νόμους γίνονται οἱ σεισμοί, οἱ πλημμύρες, οἱ καταστροφές τῶν σιτηρῶν καὶ ὁ λιμὸς ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων πού ἐπακολουθεῖ. Ὅλος αὐτὸς ὁ ἀφανισμὸς τῶν ἀνθρώπων θὰ ἔπρεπε τότε νὰ εἶναι ἠθικός.

Ἄλλὰ ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς παρουσιάζει πάντοτε δύο ὄψεις, τὴν εὐστοχίαν καὶ τὴν ἀστοχίαν, τὴν βιομηχανίαν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὴν παρακόλουθην ἀνθρώπινην ἀθλιότητα ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὴν ὑλικὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν εἰρηνικὴν περίοδον, καὶ τὴν ἀνατίναξίν του στὸν ἀέρα μὲ ὅλο τὸ ἔμφυχο πλήρωμα κατὰ τὸν πόλεμον. Δὲν θὰ ἀκολουθήσωμε βέβαια τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀπαισιοδοξίας, ὅτι δηλαδή ἡ ἐξέλιξη εἶναι ἀναγκαία, γίνεται ὡς φυσικὸς νόμος, ἀλλὰ δὲν ὀδηγεῖ πρὸς τὸ καλόν, παρὰ στὸ κακόν. Τοῦτο θὰ ἦταν ρωμαντισμὸς, ἔστω ἀπαισιόδοξος, ὅπως ἡ πίστις στὴ νομοτέλεια τοῦ ἐξελίσεσθαι εἶναι ρωμαντισμὸς αισιόδοξος. Οὔτε ἡ ἀπαισιοδοξία μπορεῖ ποτὲ λογικὰ νὰ μᾶς πείσῃ, ὅτι ἡ ἐξέλιξη ὀδηγεῖ ὅπωςδήποτε πρὸς τὸ κακόν. Οὔτε ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰ οὔτε ἀπὸ τὴν ἄλλην εὐσταθεῖ λογικὰ, γιατί ἀισιόδοξία καὶ ἀπαισιοδοξία ξεκινοῦν ἀπὸ πίστιν, ἀπὸ συναίσθημα.

Ἡ λογικὴ ὅμως δὲν εἶναι οὔτε αισιόδοξη οὔτε ἀπαισιόδοξη. Οὔτε ἡ ἐπιστήμη, οὔτε ὁ φυσικὸς νόμος ἔχουν τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο γνώρισμα. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀπλῶς ἀντικειμενικὴ. Τὸ ἴδιον καὶ ὁ φυσικὸς νόμος. Ἀπεναντίας, ἡ αισιόδοξία καὶ τὸ ἀντίθετό της εἶναι συναισθήματα, καὶ σ' αὐτὰ ἐπάνω δὲν στηρίζεται οὔτε ἡ λογικὴ, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἠθικὴ, γιατί καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι λόγος καὶ ὄχι συναίσθημα. Τὰ συναισθήματα συγκρούονται, τὸ συναίσθημα τῆς αισιόδοξίας μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἀπαισιοδο-

ξίας, τὸ συναίσθημα τῆς συμπάθειας μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἀντιπάθειας, τὸ συναίσθημα τοῦ οἴκτου μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἀνίλεως ἀποστροφῆς. Ἐπάνω λοιπὸν στὰ συναισθήματα εἶναι ἀδύνατον νὰ στηριχθῇ ἡ ἠθικὴ ὡς ἀξία, ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸ τοῦτο ὑψώνεται πέραν ἀπὸ τὸ πέλαιος τῶν συναισθημάτων, θετικῶν ἢ ἀρνητικῶν, καὶ ἐκεῖ ἀνευρίσκει τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀσβηστο ἀπὸ τὰ πάθη. Κι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόσωπο τὸ προσφώνει μὲ τὸν καθαρὸ της λόγο ἢ ἠθικὴ, κ' ἐκεῖνο τῆς ἀποκρίνεται καταφατικῶς.

Ἐπὶ τὴν ἕξελίξιν ἀκόμα ἓνα καταφύγιο γιὰ τὴ θεωρίαν πού θεωρεῖ τὴν ἕξελίξιν ὡς φυσικὸ νόμο καὶ πιστεύει ταυτόχρονα πὼς αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος. Καὶ ἴσως σ' αὐτὸ τὸ καταφύγιο θεωρήσῃ τὸν ἑαυτὸ της ἀπρόσβλητο. Τὸ ἔσχατο καταφύγιόν της εἶναι νὰ περιορισθῇ στὴν ἕξελίξιν πού ὑπάρχει μέσα στὴ φύσιν, καὶ πρὸ παντὸς μέσα στὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ σύμπαντος. Τοῦτο σημαίνει νὰ ἀφήσῃ ἡ θεωρία ὅλο της τὸν ὀπλισμὸ πού ὑπόκλεψε ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἠθικὴν, γιὰ τὴ μιλάει μὲ τὴς ἔννοιες τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἠθικῆς, κι' αὐτὲς τὴς ἐνώνει μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Ἡμπορεῖ λοιπὸν ν' ἀφήσῃ ὀλότελα τὸ ἔδαιρος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ νὰ γυρίσῃ στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ὅπουθε καὶ ξεκίνησε. Σ' αὐτὸ τὸ καταφύγιο ἐμεῖς θὰ τὴν ἀφήσωμε ν' ἀναπαυθῇ. Ἐκεῖ ὅμως θὰ εὔρη ἓναν ἐχθρὸ πού δὲν τὸν περίμενε, κι' αὐτὸς εἶναι ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἢ ἴδια. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἡ τύχη τοῦ πλανῆτου μας εἶναι προδιαγραμμένη. Κάποτε, λέγει ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, δηλαδή σὲ ὀρισμένο σημεῖο τοῦ χρόνου, μαθηματικῶς ὑπολογισμένο, ὁ πλανῆτης μας θὰ παγώσῃ. Καὶ σὲ ἄλλο πάλιν ὀρισμένο σημεῖο τοῦ χρόνου, ἡ ἔλξιν τῆς γῆς ἀπὸ τὸν ἥλιο, πού κι' αὐτὸς τότε θὰ εἶναι παγῶμένος, θὰ νικήσῃ, καὶ ἡ νεκρὴ, ψυχρὴ γῆ θὰ ξαναγυρίσῃ κατὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα στὴν πρώτη της ἀφετηρίαν, τὸν ἥλιο. Τὸ τέρμα λοιπὸν τῆς ἐξελικτικῆς πορείας θὰ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὀπισθοδρομῆσι, δηλαδή ἡ ἐπιστροφή στὴν ἀρχικὴ ἀδιάκριτη κατάστασι τῆς ὕλης.

Γιὰ νὰ φθάσῃ ὅμως ἡ φυσικὴ ἐξελικτικὴ πορεία σ' αὐτὸ τὸ τέρμα, ὁ ἀνθρώπος, καὶ νὰ θέλῃ ἢ καὶ νὰ πρέπει, δὲν μπορεῖ μὲ τὴ βούλησίν του νὰ κάμῃ τίποτε, νὰ παρέμβῃ. "Ὅσο ἀναγκαῖες

κι' ἂν εἶναι οἱ μεταπτώσεις αὐτὲς μέσα στὴ φυσικὴ νομοτέλεια, ὅσο κανονικὴ κι' ἂν εἶναι ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του στὸ πρῶτο του χάος, γιὰ τὴ βούλησή μου δὲν ἤμποροῦν ν' ἀποτελέσουν κανένα σκοπό. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἓνα παιγνίδι τῶν φυσικῶν δυνάμεων, καὶ πρέπει ν' ἀφήνῃ ἀδιάφορη τὴ βούλησή μου. Μόνον ἂν μπορῶ νὰ κάμω κάτι πέρα πέρα, δηλαδὴ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο ζωῆς, μόνον τότε πράττω ἠθικὰ. Μόνον ὅταν μὲ τὴν πράξη μου ἀνοίγω ἀκριβῶς δεύτερον κόσμο, τὸν κόσμο τῶν ἀξιῶν, καὶ ἀδιαφορῶ γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴ βουβὴ διαλέκτικὴ τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι, μόνον τότε θέτω τὴν ἀξία ἀνθρώπου. Τὰ φυσικὰ γεγονότα δὲν μπορῶ οὔτε νὰ τ' ἀποκροῦσω οὔτε νὰ τὰ ἐπιταχύνω μὲ τὴ βούλησή μου. Ἡ βούλησή μου ἄλλοῦ θὰ δείξῃ τὴ δυνάμη της, ἐκεῖ ὅπου θὰ φέρῃ στὰ φῶς τὸν καθαρὸ της ἀνθρωπισμό, αὐτόν, ποὺ ὕψη τραγικότητα κι' ἂν τὸν περιβάλλῃ, εἶναι ἡ πρώτη ἀξία τῆς ζωῆς.

Εἶμαι ὑποχρεωμένος ν' ἀναγνωρίσω ὡς ἀναγκαῖα αὐτὴν τὴν πορεία ποὺ προδιαγράφει ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, ὅπως ἀναγνωρίζω καὶ ὅλους τοὺς φυσικοὺς νόμους. Ἐπίσης εἶμαι ὑποχρεωμένος ν' ἀναγνωρίσω, ὅτι ἡ βιομηχανικὴ ἐποχὴ εἶναι ἀναγκαῖο στάδιο τῆς ζωῆς, τῆς πορείας τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ, ὄχι ὅλων τῶν πολιτισμῶν τῆς γῆς. Δὲν ὑπάρχει ὅμως κανεὶς λόγος νὰ δεχθοῦμε, ὅτι τὸ στάδιο αὐτὸ εἶναι ὅπωςδῆποτε ἠθικόν, καὶ μάλιστα ἠθικώτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα. Ὑπάρχουν, ἀπεναντίας, λόγοι ἰσχυροὶ ποὺ μᾶς πείθουν, ὅτι ἡ βιομηχανικὴ ἐποχὴ ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ ἐδυσκόλεψε τὰ μέγιστα τὴν ἠθικὴ αὐτοκαταξίωση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ταυτόχρονα ἐταπείνωσε ἠθικὰ τὸν ἄνθρωπο.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθῇ ἐπάνω σὲ κανένα φυσικὸ νόμο, ἀλλὰ οὔτε ἐπάνω σὲ καμμιά ἄλλη ἐπιστήμη, δηλαδὴ ἱστορία, ψυχολογία ἢ κοινωνιολογία. Ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ θεωρηθῇ ἠθικὴ προσωπικότητα, θὰ πρέπει νὰ πάῃ ἀπ' ἀρχῆς, πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ φυσικὴ νομοτέλεια, πέραν ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν συναισθημάτων καὶ πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ τυπικότητα τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων. Ἐκεῖ ἀνοίγει ἄλλον δρόμο, ἀξιοκρατικό. Καὶ ἡ ἀξιοκρατία εἶναι πέραν ἀπὸ τὴ φυσιοκρατία, δηλαδὴ αὐτὴ εἶναι ἠθικὸ κατόρθωμα, ἐνῶ ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ τοῦ ἠθικὰ ἀδιάφορος. Τὰ ἠθικὰ αἰτήματα διαφέρουν ἀπὸ

τοὺς φυσικοὺς νόμους κατὰ τοῦτο, ὅτι οἱ μὲν φυσικοὶ νόμοι εἶναι πραγματικοί, διέπουν τὸ φυσικὸ γίνεσθαι, ἐνῶ τὰ ἠθικὰ αἰτήματα καλοῦν τὴ βούληση νὰ τὰ ἀκολουθήσῃ, ν' αὐτοδεσμευτῆ κατὰ πῶς αὐτὰ ὀρίζουν. Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο νόμος, κατὰ πῶς εἶναι ὁ φυσικός, ὥστε νὰ ἰσχύη καὶ μέσα στὰ φυσικὰ γεγονότα, ὅπως ἰσχύει μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ βουλευτικοῦ. Ὁ φυσικὸς νόμος ἐκφράζει κάτι ποὺ γίνεται μέσα στὴ φύση καὶ εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ τοῦ πραγματικό, ὁ ἠθικὸς ὁμως νόμος δὲν ἐκφράζει ποτὲ κάτι ποὺ ὑπάρχει, ἀλλὰ κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχη. Πρέπει ὁμως νὰ γίνῃ, ὄχι κατὰ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, δηλαδή τὴν ἐσωτερικὴ αὐτοδέσμευση τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν πρώτη περίπτωσι ἔχομε νόμους γιὰ τὸ εἶναι, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ συνδέεται καὶ καμμιά ὑποχρέωσι γιὰ τὴ βούλησίν μας, στὴ δεύτερη περίπτωσι δὲν ἔχομε τὸ εἶναι ἀλλὰ τὸ δεόν γενέσθαι. Καὶ μὲ τὸ δεόν συνδέεται ἀπ' ἀρχῆς τὸ χρέος καὶ ἡ ἐλευθερία.

4.— Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐξελίσεσθαι καὶ ἡ πνευματικότης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄν κατατάξωμε καὶ τὸν ἀνθρώπο στὴν ἀπλὴ φύση, καὶ τὸν χωρίσωμε μόνον κατὰ τὴ διαφορὰ τῆς στάθμης ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα, ὅπως ἐπάνω στὸν πρῶτο ἐνθουσιασμό της ἔπραξε ἡ ἱστορικὴ φυσιοκρατία— καὶ σ' αὐτὴν δουλεύουν οἱ Σπένσερ καὶ Μάρξ—τότε εἶναι μοιραῖο, ὅτι καὶ τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου θὰ πρέπη νὰ τὰ θεωρήσωμε ὡς ἔργα, ὡς ἀπλὰ ἐπινοήματα ἐνὸς ζῴου μὲ ἐξαίρετο φυσικὸ προικισμό, δηλαδή τότε ὁ homo sapiens μεταβάλλεται σὲ ἀπλὸ animal sapiens. Ἀναγκαῖο πάλιν συμπέρασμα αὐτοῦ θὰ ἦταν τότε, ὅτι ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θὰ εἶχε τὴν ἀπολυταρχία. Ἐθνολογία, ἀνθρωπολογία, ψυχολογία, γλωσσολογία, πολιτικὴ, δίκαιον καὶ ἐπιστήμη τοῦ πολιτισμοῦ, ἱστορία τῆς θρησκείας, τέχνης, ἠθικῆς καὶ φιλοσοφίας, καὶ γενικὰ ὅλες οἱ λεγόμενες πνευματικὲς ἐπιστῆμες θὰ χάσουν τὴν ἰδιότητά τους καὶ θὰ γίνουν φυσικὲς, δηλαδή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατία, δὲν θὰ ἰσχύη πιά κανένας ἄλλος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι. Ἡ ἀπόλυτη μηχανικὴ ἀκολουθία θὰ μείνῃ ὡς μονοσήμαντος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι.